

УДК 343.137.2

<http://doi.org/10.5281/zenodo.192601>**О.В. Москаленко****ПРИНЦИП ДИСПОЗИТИВНОСТІ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ
УКРАЇНИ**

Анотація. В даній статті досліджується сутність і значення диспозитивності як однієї із основних засад кримінального провадження. Проводиться структурний аналіз складових елементів диспозитивності.

Ключові слова: кримінальний процес, принципи кримінального провадження, публічність, змагальність, диспозитивність.

Аннотация. В данной статье исследуется сущность и значение диспозитивности как одного из основных принципов уголовного производства. Проводится структурный анализ составных элементов диспозитивности.

Ключевые слова: уголовный процесс, принципы уголовного производства, публичность, состязательность, диспозитивность.

Abstract. This article explores the nature and significance of optionality, as one of the basic principles of criminal proceedings. Structural analysis of the component elements of optionality.

Key words: criminal procedure, the principles of criminal proceedings, publicity, adversarial, optionality.

Однією з основних ознак правової держави є забезпечення прав та законних інтересів громадян. Українська держава, згідно зі ст. 3 Конституції України, визнала, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи громадянина та їх гарантії є основним змістом діяльності держави [1]. Особливого значення дане конституційне положення набуває у кримінальному провадженні. Кримінальний процес – це специфічний вид державної діяльності, в ході здійснення якого, особи, що потрапляють у сферу кримінального процесу, повинні мати гарантовані можливості в повній мірі реалізувати свої права. Для цього держава на сучасному етапі розвитку повинна мати відповідну систему регуляторів, процедур та процесуальних інститутів, що гарантують захист суб'єктивних прав особи. Одним з таких регуляторів є засади (принципи) кримінального провадження.

Перетворення, що відбулися останнім часом в Україні, обумовили перегляд традиційних уявлень юридичної науки щодо сутності і змісту основних засад кримінального судочинства та їх практичного застосування в ході провадження досудового розслідування та судового розгляду. Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року вперше закріпив в окремій главі засади кримінального провадження. Така позиція законодавця показує, наскільки велике значення він надає головним положенням кримінального процесу. У статті 26 КПК України закріплено

принцип диспозитивності, згідно з яким розширюються процесуальні права учасників процесу, надаються і забезпечуються можливості вільно розпоряджатися ними. Важливість диспозитивності у кримінально-процесуальному провадженні важко переоцінити, оскільки пріоритетним напрямком у кримінальному провадженні – є захист прав людини. Доповнення публічної засади диспозитивною, побудова кримінального процесу на основі їх розумного поєднання з метою належного захисту публічних і приватних інтересів, в кінцевому результаті служить досягненню цілей кримінального судочинства в цілому.

У теорії кримінального процесу питання диспозитивності завжди були в центрі уваги вчених процесуалістів. Зокрема цій проблематиці присвячені наукові праці О.С. Александрова, С.О. Ковальчука, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, Л.М. Масленникової, О.Р. Михайленка, В.В. Навроцької, В.Т. Нора, І.Л. Петрухіна, В.О. Попелюшка, М.С. Строговича, В.М. Тертишника, В.І. Шишкіна та ін. Не дивлячись на значний внесок вчених багато проблем, які стосуються дії диспозитивності в кримінальному процесі, залишаються недослідженими або дискусійними. Крім того, враховуючи зміни, яких зазнало українське кримінально-процесуальне законодавство, виникає необхідність нового наукового осмислення фактів, які обумовлюють зміст та юридичну природу засади диспозитивності.

Термін «диспозитивність» є похідним від латинського іменника *dispositio*, що означає «розстановка, розташування, розміщення, правильний розподіл, розпорядок» [2, с. 27]. У доктринальних джерелах диспозитивність розуміється виключно широко, що відображає багатозначність цієї категорії. Залежно від наукової позиції вона розглядається і як принцип, і як метод, і як основоположна засада діяльності, і як ознака одного з різновидів юридичних норм, і як суб'єктивне право, і як юридичний режим, і як ідеологічний фактор, що зумовлює розвиток законодавства [3, с. 150].

Вчені-юристи найчастіше пов'язували диспозитивність з цивільним правом та процесом. Саме в них вона займала головне положення, тому що цивільний процес – сфера переважно приватних інтересів. Звичайно, що прояв принципу диспозитивності в кримінальному процесі значною мірою відрізняється від його прояву в цивільному чи господарському процесі. Відмінності у застосуванні диспозитивності пояснюються тим, що кримінальний процес є галуззю публічною, в цьому процесі реалізуються матеріальні норми кримінального права (теж публічної галузі), а тому інтерес суспільний, публічний є пріоритетним. Але така перевага не виключає приватний інтерес. Суспільство, заради якого державою була встановлена кримінально-правова охорона певних цінностей, не є аморфним поняттям, а складається з цілком конкретних осіб, думка яких (де це можливо) також має бути врахованою [4, с. 124].

В теорії ж радянського кримінального процесу диспозитивність взагалі виключалась. Кримінально-процесуальне право традиційно розглядається як галузь публічного права, а кримінальне судочинство – переважно як владна діяльність уповноважених державних органів і посадових осіб. Ігнорування інтересів громадянина та інших непублічних осіб у кримінальному судочинстві тривалий час було зумовлено

не лише сутністю кримінально-правових відносин (які є первинними щодо процесуальних), але й характером відносин, що склалися між державою і громадянином. Вважалось, що в галузі кримінального процесу, який побудовано на концепції попереднього ідеологічного режиму, диспозитивність не реалізується, тому що держава є ініціатором кримінального переслідування особи, яку вона вважає правопорушником [5, с. 442].

Серед вчених-процесуалістів також не було єдності думок щодо визначення диспозитивності як однієї із засад кримінального процесу. Аналіз юридичних публікацій дозволяє виявити різноманіття використання поняття диспозитивності. В. Шишкін описує диспозитивність як принцип, притаманний судочинству [6, с. 12]. В. Маляренко визначає диспозитивність як засаду судочинства, що визначає механізм руху процесу. І зазначає, що вона характерна, головним чином, для цивільного та господарського судочинства, але і в кримінальному процесі діють елементи диспозитивності [7, с. 5]. Зіставляючи різні позиції, логічно виникло запитання: в кримінальному процесі діє засада (принцип) диспозитивності чи лише її елементи? Однозначної відповіді на це питання не було.

Дане положення змінилося тільки у 2001 році, коли на підґрунті жвавих дискусій і суперечок Кримінально-процесуальний кодекс України було доповнено ст. 16–1 «Змагальність та диспозитивність». Не дивлячись на вказані зміни в більшості випадків диспозитивність розглядалася не як самостійний принцип, а все ж таки як структурний елемент принципу змагальності.

І тільки Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року у Главі II «Засади кримінального провадження» закріпив диспозитивність, як самостійну засаду кримінального процесу.

Відповідно до ч. 1 ст. 26 КПК України сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та спосіб передбачених законом. Звідси диспозитивність, як засаду кримінального провадження можна розглядати як надану зацікавленим особам, які беруть участь у справі, можливість вільно здійснювати свої права (матеріальні і процесуальні), розпоряджатися ними, виконуючи процесуальні дії, спрямовані на порушення, розвиток і припинення справи в суді, а також використовувати інші процесуальні засоби з метою захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів, державних і громадських інтересів.

Принцип диспозитивності – це об'єктивно обумовлене, нормативно виражене основне положення, що передбачає можливість учасника кримінального процесу визначати на власний розсуд в межах закону форми і способи захисту своїх прав. Як зазначає Л.М. Лобойко, згідно з принципом диспозитивності, суб'єктам кримінального процесу надається і забезпечується можливість вільно в межах закону обирати способи поведінки для захисту своїх кримінально-правових і процесуальних прав, а також впливати на хід і результати кримінально-процесуальної діяльності [8, с. 185].

Диспозитивність в найбільш широкому розумінні — це можливість суб'єктів на власний розсуд діяти та регулювати свої відносини, наприклад, вступати у правовідносини чи ні, реалізовувати свої передбачені законом права або утримуватись

від цього, за наявності декількох запропонованих законом варіантів вибрати найбільш вигідний тощо. У приватних та публічних відносинах, які регулюються загальнодозвільним методом, диспозитивність проявляється разом з принципом «Дозволено все, що не заборонено законом». В інших публічних відносинах диспозитивність має значно вужчу сферу та обсяг застосування. Тут можливість вибору варіанта поведінки чітко окреслена і здебільшого визначена принципом: «Дозволено лише те, що прямо передбачено законом» [9, с. 58].

Диспозитивність – демократична засада побудови кримінального процесу, яка полягає в тому, що посадовим особам органів досудового слідства, прокуратури та суду дозволяється робити тільки те, що законом передбачено, приватним особам на альтернативній основі на власний розсуд – «що не заборонено законом». Учасникам процесу надаються широкі права, а їх обмеження допускаються як виняток крайньої необхідності. Органам які ведуть кримінальний процес, рівно як і зацікавленим в справі особам, надається право ініціювання судового провадження; сторонам у кримінальному судочинстві надається певний процесуальний статус та право самим вільно розпоряджатись своїми правами: представляти чи не представляти докази, давати показання чи відмовитись від давання показань.

Дія принципу диспозитивності у кримінальному процесі тією чи іншою мірою проявляється практично у всіх стадіях і не обмежується розглядом справи у суді, тому справедливим є твердження, що це засада, яка знаходить своє вираження в ході усього процесу.

Диспозитивність у кримінальному провадженні поділяється на два види: матеріальну і процесуальну(формальну). Між ними існує нерозривний зв'язок, оскільки матеріальними правами (щодо предмета провадження) можна розпоряджатися учасникам провадження лише завдяки реалізації процесуальних прав [10, с. 167]. Матеріальна диспозитивність полягає у свободі сторін розпоряджатися долею обвинувачення. Ця свобода є значною мірою обмежена публічними інтересами, що є базовими в кримінальному процесі. Формальна диспозитивність загалом зводиться до свободи особи щодо розпорядження наданими їй процесуальними засобами.

Матеріальна диспозитивність включає в себе виражені в правових нормах елементи – можливості правових дій зацікавленої особи, які полягають у впливі на рух кримінального провадження. До елементів матеріальної диспозитивності можна віднести наступні: ініціювання початку кримінального провадження; ініціювання закриття кримінального провадження; діяльність потерпілого щодо подальшого підтримання обвинувачення у випадку відмови прокурора від обвинувачення чи зміни прокурором в суді попереднього обвинувачення; діяльність щодо зміни матеріальних вимог (зміни обвинувачення) у кримінальному провадженні; діяльність щодо апеляційного чи касаційного оскарження судових рішень.

Формальна (відома також як процесуальна) диспозитивність, на відміну від матеріальної диспозитивності, реалізується у всіх видах кримінального провадження. Формальна диспозитивність – це свобода вибору процесуальних засобів захисту і

здійснення їх учасниками кримінального процесу. У змісті формальної (процесуальної) диспозитивності виділяють такі правомочності особи, як: зупинення провадження; оскарження дій і рішень процесуальних органів (крім тих, якими закінчується провадження і які оскаржуються в апеляційному та касаційному порядку); відмови від захисника чи представника; надання доказів у справі та доказування обставин, що входять у предмет доказування; подання та свобода розпорядження предметом цивільного позову; свобода вступу до процесу; свобода пошуку і надання доказів; свобода у доведенні перед судом переконливості доказів; свобода у заявленні клопотань; свобода у заявленні відводів; свобода виступу у дебатах [11, с. 94].

Отже, аналізуючи вищевикладене, можна зазначити, що побудова правової держави і громадянського суспільства у цивілізованій частині світу змінила пріоритети й у сфері кримінального судочинства, що повернулося обличчям до його учасників, які захищають у кримінальному провадженні власний інтерес або представляють чужий, у зв'язку з чим постало питання про сучасне бачення кримінального судочинства, його публічну і приватну (диспозитивну) складові. Диспозитивність – це засада кримінального процесу, яка проявляється в тому, що сторонам надається певний процесуальний статус та право самим вільно розпоряджатись своїми процесуальними правами: представляти чи не представляти доказ, давати показання чи відмовитись від давання показань, заявляти клопотання чи ні, подавати скаргу чи не подавати тощо, включаючи право на примирення сторін у визначених законом випадках. Диспозитивність у кримінальному процесі все ще потребує детального обґрунтування, додаткового наукового дослідження і подальшого розширення.

Література

1. Конституція України Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141;
2. Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Ю.С. Шемшученко (ред.). – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 2: Д–Й. – С. 27;
3. Поліщук О. Диспозитивний режим у кримінально-провадному регулюванні / О. Поліщук // Юридичний вісник, 2014. – № 6. – С. 147–151;
4. Герасимчук О.П. Диспозитивність та її реалізація потерпілим у кримінальному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.П. Герасимчук. – К., 2008. – 256 с.;
5. Навроцька В. Суб'єкти диспозитивності в кримінальному процесі України / В. Навроцька // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XII регіональної науково-практичної конференції. 9–10 лютого 2006 р. – С. 439–441;
6. Шишкін В. Диспозитивність – принцип судочинства / В. Шишкін // Право України. – 1999. – № 6. – С. 10–16;
7. Маляренко В.Т. Про публічність і диспозитивність у кримінальному судочинстві України та їх значення / В.Т. Маляренко // Право України. – 2004. – № 5. – С. 5;
8. Лобойко Л.М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України / Л.М. Лобойко. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2004. – С. 186–187;
9. Кримінальний процес України / За ред. Ю.М. Грошевого, В.М. Хотенця. – Х.: Право, 2000. – С. 58;
10. Галаган О.І. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження / О.І. Галаган // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 4. – С. 167;
11. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К.: Юстініан, 2012. – 1224 с. – С. 401.